

KAKO JE POČELO: O RUSKOJ INTELIGENCIJI I FRANCUSKIM INTELEKTUALCIMA

ANDREJA STOJKOVIĆ

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu

Poznavanje nastanka inteligencije kao socijalne kategorije važno je za razumevanje relacije savremeno društvo — inteligencija. Videći njen početak u generaciji nihilista i populista šezdesetih godina prošlog stoleća u Rusiji, autor ukazuje na neke specifičnosti koje će fenomen inteligencije učiniti jedinstvenom ruskom pojavom, ali će u nekim njenim crtama otkriti i »arhetipske strukture«. Bez uvida u tadašnje društvene prilike ne može se shvatiti rađanje nove društvene snage. Autor nastoji apologiji inteligencije suprotstaviti kritičku sociologiju inteligencije. U tom smislu piše o voluntarističkom zahtevu za radikalnim raskidom sa intelektualnim nasleđem. Izraženi moralni senzibilitet, javnost, autonomnost i opoziciona politička uverenja predstavljaju neke dodirne tačke ruske inteligencije i francuskih intelektualaca. Umesto prikaza relevantnih definicija pojmova inteligencija i intelektualci, autor se opredelio za pokušaj sistematizacije poteškoća koje stoje na tom putu.

Kao srednjoškolca učili su me da su glavni neprijatelji oktobarske revolucije bili kadeti, što sam ja tada prihvatio zdravo za gotovo. A kao post-diplomac nikako nisam mogao shvatiti dve, za mene tada nespojive činjenice: ruska inteligencija je više od pola veka pripremala revoluciju, dobrovoljno prinoseći na oltar revolucije nebrojene žrtve iz svojih redova, da bi se neposredno nakon oktobra 1917., gotovo bez izuzetaka, okrenula protiv revolucije. Ovaj prividni paradoks teško je objašnjiv fokusiranjem pažnje na jedan isečak istorije. Potrebno je, pre svega, odgovoriti na niz pitanja. U kakvim društvenim uvjetima je nastala *inteligencija*? Kakav je njen odnos prema snagama pokreta i poretka? Ko su *intelektualci* i kakve ih oznake prate od prve upotrebe ovog termina? Otkud tolike razlike i poteškoće u definiranju osnovnih pojmova? Gde je mesto ruske inteligencije u »srebrnom veku« ruske kulture? Kakva je njena sudbina nakon 1917? Tim pitanjima, u navedenom redu, bavi se ovaj tekst.

Upotreba pojmova inteligencija i intelektualci povlači sa sobom niz teorijskih i praktičnih poteškoća. Za E. Morina« to je oblast sociološkog živog peska«.¹

¹ E. Moren, *Duh vremena*, knjiga druga, BIGZ, Beograd 1979, 97.

To je tako iz više razloga. Da navedem one koji mi se čine najvažnijim:

— definicije intelektualaca i inteligencije pišu intelektualci. »Baš kao što oko vidi sve oko sebe a ne vidi sebe, tako oni posmatraju sve oko sebe a sebi su tajna sa sedam pečata; istražuju sve i svašta, ali su sami sebi ostali zagonetka«.²

— s jedne strane, njihov društveni položaj moguć je zahvaljujući jednoj od najkvalitetnijih podela u društvu, a s druge, oni često za svoj ideal imaju apsolutnu jednakost.³

— osposobljenost da pojave i zbivanja sagledaju s više stanovišta omogućuje im da prelaze iz jednog društvenog sloja u drugi.⁴

— praktičnu spremnost da se služi *posebno*, bilo da je u pitanju klan, klasa, partija ili nacija oni sami objašnjavaju *univerzalnim* motivima⁵. O protivrečnosti između »univerzalizma profesije i partikularizma klase« govorio je i Sartre na predavanjima o intelektualcima.⁶

— dugogodišnje formiranje u jednoj duhovnoj tradiciji ponekad, u periodima istorijskih previranja, rađa dramatičnu borbu između temelja i građe od kojih je inteligencija sazdana i potrebe za probijanjem izgrađenih vrednosnih okvira.

Umesto nabiranja i kritičkog prikaza postojećih definicija radije ću krenuti ka izvoru pa, s obzirom na vreme i mesto prve upotrebe za ovaj tekst ključnih pojmova, pokazati društvenu pozadinu koja je porodila nove sociološke kategorije. Inteligencija i intelektualci su plodovi dve sasvim različite društvene stvarnosti, dok su im idejni temelji srodni. Po vremenu nastanka, termin inteligencija prethodi intelektualcima. Prvi dolazi iz ruske, drugi iz francuske tradicije.⁷ Postoji uglavnom visok stupanj slaganja među autorima koji pišu o rođenju ruske inteligencije. Postoje i odstupanja — neki nastanak ovog fenomena povezuju s generacijom Hercena i Bakunjina, drugi s pojavom de-

² D. Sušnjić, *Cvetovi i tla*, Mladost, Beograd 1982, 250.

³ »Neosporno je da položaj intelektualaca sam po sebi predstavlja privilegiju i da oni čiji je ideal apsolutna jednakost u svakom pogledu moraju da traže uništenje kulture« — L. Kolakowski, Intelektualci protiv intelekta, *Kultura*, Beograd 1982, br. 56, 70.

⁴ »Empatija je još jedna isključivo suvremena osobina intelektualaca . . . Sposobnost da se 'vidi suprotna strana' nije razumljiva sama po sebi niti izvan vremena, kako bi se moglo činiti na prvi pogled« — piše Karl Mannheim u nezaobilaznoj studiji o sociologiji inteligencije, *Eseji o sociologiji kulture*, Stvarnost, Zagreb 1980, 126.

⁵ S namerom desakralizacije intelektualaca, Pierre Fougeyorollas primjećuje da »u suštini reč intelektualac označava odelo — koje može biti veoma pohabano, uniforma, ili čak livreja« — P. Fougeyorollas, Reč intelektualac, *Marksizam u svetu*, Beograd 1977, br. 1—2, 83.

Duboko je u pravu i Kolakowski kada piše: »Ideja univerzalnosti Uma . . . zabranjuje da se mišljenje zameni angažovanjem. Ogrušiti se o tu zabranu s pravom bi se moglo nazvati izdajom intelektualaca. Ideja da čovečanstvo treba da se 'oslobodi' od svakog intelektualnog nasleđa i stvori 'kvalitativno drukčiju' nauku ili logiku otvara put mračnjačkom despotizmu« — L. Kolakowski, *op. cit.*, 77.

⁶ Žan-Pol Sartr, *Izabrana dela*, knjiga VII, Nolit, Beograd 1981, 282.

⁷ »Paradoks intelektualaca i inteligencije jeste da su oni elitistički i emancipatorski sloj . . .« — A. Gouldner, Uvod u teoriju revolucionarnih intelektualaca, *Marksizam u svetu*, Beograd 1977, br. 1—2, 198.

Edward Shils upozorava da su antitradicionalni i antiinstitucionalni stavovi takođe deo tradicije — E. Shils, *Intellectuals, Tradition, and the Traditions of Intellectuals: Some Preliminary Considerations*, *Daedalus*, Spring 1972, 31.

⁷ Ruski i sovjetski autori, kao i zapadni sovjetolozi, koji se inače malo u čemu međusobno slažu, ovde su приметно jedinstveni. Čak i jedan Francuz — nesovjetolog piše: »Pojam intelektualaca je francuski, pojam inteligencije ruski« — E. Morin, *Intelektualci: kritika mita i mit kritike*, u već pomenutom tematskom broju *Marksizma u svetu*, na strani 69.

kaibrista, treći s vremenom Katarine II, četvrti s Petrovim reformama oblačenja Rusije u evropske odore, dok prema jednom istraživaču pojava ruske inteligencije datira s praga XVII stoleća, kada je car Boris Godunov iz zemlje proterao osamnaestoricu mladih ljudi.⁸ Nikolaj Berdjajev, filozof religije i slobode, u Radiščevu vidi najzanimljiviju ličnost osamnaestovekovne Rusije i oca ruske inteligencije.⁹ Naravno, kod navedenih pojava iz istorije Rusije mogu se naći neki elementi koji će kasnije postati konstitutivni za prvu i jedinu generaciju inteligencije. Evo zašto. Ono što je inteligenciju razlikovalo od drugih društvenih segmenata Rusije Aleksandra II može se svesti na nekoliko karakteristika:

— interes za prdobleme značajne za javni život — društveni, ekonomski, politički;

— osećaj krivice i lične odgovornosti za stanje u društvu;¹⁰

— sklonost da se politički i društveni problemi tretiraju kao moralni;

— osećaj obaveze traženja konačnih logičnih rešenja u teoriji i praksi;

— uverenje da nešto treba učiniti, jer je društvena stvarnost loše uređena.¹¹

Iz ovih nekoliko crta može se profilirati *psihološka i moralna* karakterizacija »kritički mislećih ličnosti«. Pored toga, ono što ih čini inteligencijom svakako je činjenica da su ti mladi ljudi iz šezdesetih godina devetnaestovekovne Rusije svojom pojavom i načinom života predstavljali svoju generaciju. Upravo to se ne može reći za grupe njihovih vršnjaka iz četrdesetih godina. I još važnija razlika: očevi iz četrdesetih sastajali su se u kružocima, dok su deca iz šezdesetih pokušala promeniti život, u prvom redu život svoje generacije. Radoznali čitalac sigurno će se zapitati kako je moguće inteligencijom nazvati generaciju »dece«, a očeve, među kojima se izdvajaju tako briljantne ličnosti kao što su Hercen, Bjelinski, Bakunjin, Ogarjev i Stankevič, na primer, lišiti te oznake. Naravno, nije to jedino pitanje koje na ovom mestu može iskrsnuti. Zanimljivo je, na primer, da su četrdesetih i šezdesetih godina sastav i struktura studentske populacije približno jednaki. Drugim rečima, sastav studentske omladine, prema socijalnom poreklu, nije bitno narušavao odnos mladih ljudi iz plemićkih porodica spram »raznočinaca«.¹² Ovo ističem kao upozorenje onima koji su skloni, preuveličavajući značaj »raznočinaca«, pojavu inteligencije tumačiti prelaskom kvantiteta u kvalitet. Samo pažljiva analiza društvenih odnosa i duha vremena može otkriti »tajnu« nastanka »misljećeg proletarijata«. Na dobar put nas, u tom smislu, navodi jedno određenje ruske inteligencije prema kojem je ona »grupa, pokret i tradicija ujedinjena

⁸ E. Bogdanov, *Tragedija intelligencii, Versti*, Pariž 1927, № 2, 158

⁹ N. Berdjajev, *Ruska ideja*, Prosveta, Beograd 1987, 31.

¹⁰ Kod Radiščeva prepoznajemo prve dve značajke: »Pogledah oko sebe — patnje ljudske dušu mi raniše; skrenuh pogled u sebe i vidjeh da nesreće čovjekove dolaze od čovjeka, često samo zato što ne promatra pravo predmete koji ga okružuju« — A. N. Radiščev, *Putovanje od Petrograda do Moskve*, Kultura, Beograd/Zagreb 1951, 7.

¹¹ M. Confino, *On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth and Nineteenth-Century Russia, Daedalus*, Spring 1972, 118.

¹² Tek u periodu 1876—87. dolazi do približavanja broja raznočinaca broju mladih aristokrata. Detaljnije, premda je reč o fragmentarnim podacima, vidi u R. J. Brym, *The Jewish Intelligentsia and Russian Marxism*, The Macmillan Press, London and Basingstoke 1978, 2.

U klasičnoj studiji o ovoj temi Marc Raeff takođe pokazuje dominaciju plemstva — M. Raeff, *Origins of the Russian Intelligentsia*, Hartcourt Brace Jovanovich, New York and London 1966.

idejnošću svojih ciljeva i *neukorenjenošću* svojih ideja.¹³ Oduševljenje idejama i spremnost da se za njih pođe na dvoboj ili u smrt, uz slabe veze s poretkom tj. religijom, nacijom i državom, dve su bitne crte inteligencije, ali se njima, ipak, ne iscrpljuju sva njena bitna svojstva. Zato se valja potpomoći fakticitetom

Termin inteligencija prvi put je upotrebljen šezdesetih godina prošlog stoljeća, kao oznaka za *generaciju nihilista*.¹⁴ Generacija »dece« iz šezdesetih, rođena oko 1840. godine, obuhvata, zapravo, period od sredine pedesetih do druge polovine šezdesetih godina.¹⁵ Bez namere da rekonstruiram specifičnosti tog vremena, ovde ću samo pokazati neke njegove osobenosti, relevantne za predmet rasprave, svestan, pri tom, opravdanosti prigovora o eventualnom sociologiziranju. Iz straha od prodora liberalnih ideja nakon 1848. reformirane su gimnazije u Rusiji. Drastična redukcija humanističkih disciplina nadoknađena je brojnim novim prirodnim naukama. Otuda su nihilisti, formirani u reformiranom gimnazijama, pokazivali nekritičku veru u moć pozitivnih znanja, a da istovremeno nisu imali sluha za Puškina.¹⁶ Možda bi se u nekim stabilnijim vremenima i ostvarila namera carskog ministra prosvete da se ovakvim reformama školstva izbegne uticaj radikalnih ideja na rusku omladinu. Međutim, početkom druge polovine devetnaestog veka uzdrmani su temelji imperije. Porazom u krimskom ratu srušena je iluzija o jednom od dva stuba nosača države — o vojsci koja je, uprkos izabranim oficirskim kadrovima, po-

¹³ E. Bogdanov, op. cit., 150.

Iste specifične osobine inteligencije ističe, otprilike u isto vreme, i G. P. Fedotov, prema: Meerson-Aksenov, Rođenje novoj inteligenciji, u zborniku *Samosoznanie*, Izdatel'stvo »Hronika«, New York 1976, 89.

Desetak godina nakon ovih autora o istim oznakama inteligencije piše, u svom čuvenom profetskom stilu, Nikolaj Berdjajev: »Inteligencija je bila idealistička klasa, klasa ljudi u potpunosti posvećenih idejama, koji su bili spremni da za svoje ideje idu u zatvor, na robiju, u smrt« — N. Berdjajev, op. cit., 29.

Međutim, još devetstotih godina, dakle znatno pre navedenih autora, o ovim karakteristikama ruske inteligencije pisao je socijalista sociolog Ivanov-Razumnik, čija gledišta podvrgava kritici R. Brym, op. cit., 115.

¹⁴ Većina izvora navodi da je termin *inteligencija* prvi upotrebio novinar i pisac Boborkin. Međutim, Billington primećuje da je u pitanju nekritičko preuzimanje iz nekih ruskih dorevolucionarnih izvora. On dodaje da je sporni termin lansirao Aksakov 1861. godine — J. H. Billington, *The Icon and the Axe — An Interpretive History of Russian Culture*, Vintage Books, New York 1970, 749.

Pored toga, a verovatno i sasvim nezavisno od njih, Hercen je u emigraciji u publicističkim tekstovima uveo u upotrebu termin *inteligencija*. U krajnjoj liniji, autorstvo je tu manje važno od činjenice da su tada, šezdesetih godina, sazreli uvjeti da novi društveni sloj na istorijskoj sceni dobije svoje ime.

Pišući o pojavi inteligencije Dobson i Lipset navode dve njene specifične oznake: *osveštenost* i *prosvetčenost* — S. M. Lipset and R. B. Dobson, *The Intellectual as Critic and Rebel: With Special Reference to the United States and the Soviet Union*, *Daedalus*, Summer 1972, 148.

¹⁵ Pored književne slave, Turgenjev se proslavio i po tome što je prvi upotrebio termin nihilist. On je nihiliste uveo u književnost i publicistiku. Od samog početka ova oznaka je nosila i sebi nešto podsmešljivo. Kada su se »Očevi i deca« pojavili u »Ruskom vesniku« 1862. godine, čitaoci su spaljivali piščeve portrete i »prekinulo se — i to, kada za navede — dobro raspoloženje ruske omladine prema meni« — piše Turgenjev u svojim uspominama. Pred kraj života, u jednom pismu iz 1880., *le doux géant* (nežni div) kako ga je nazivao Edmond de Goncourt, beleži da je »veoma filozofski podnosio u toku petnaest godina« neprijateljstva mladih ljudi — I. S. Turgenjev, *Sabrana dela*, knjiga XX, Narodna prosveta, Beograd 1935, 288.

Interesantno je njegovo objašnjenje s kraja šezdesetih godina: »Rečju 'nihilist', što sam je ja u svet pustio, koristili su se tada mnogi koji su samo čekali priliku i izgovor da zaustave i spreče pokret koji je tada obuzeo bio rusko društvo. Ja tu reč nisam upotrebio u vidu prekora, niti da koga vredam, nego kao tačan i podesan naziv za istorijsku činjenicu koja se radala. No izvesni krugovi od te moje reči načiniše orude denuncijacije, nepovratne konačne osude, — u njihovim rukama ta reč postade kao sraman žig« — *Sabrana dela*, knjiga XVI, str. 133.

¹⁶ U stilu života nihiliste podrazumevalo se zanemarivanje higijenskih navika i fizičkog izgleda, što je objašnjavano kao ušteda vremena za utoljavanje žeđi za znanjem.

kazala svoje prave slabosti. Pored nje, i činovništvo je otkrilo svoje lice — glasine o potkupljivosti vladinih službenika nisu bile bez pokrića. Zato je 1. smrt Nikolaja I, početkom 1855., bila tek simbolična. U mozaiku događaja koji su presudno uticali na generaciju nihilista vidno mesto zauzima pad autoriteta pravoslavne crkve. Naime, autor manifesta kojim se proglašava ukidanje kmetstva bio je mitropolit Filaret (!). Menjali su se carevi i namesnici, ali je ortodokсна crkva jednako propovedala da je hrišćanska dužnost prihvatanje čovekove zemaljske sudbine i na taj način blagosiljala postojanje feudalnog poretka. Početkom 1861. godine ista crkva obećava da nijedan čovek neće biti rob drugog čoveka. Ukidanje jedne od temeljnih institucija države i društva povuklo je za sobom i pad poverenja u crkvu. Odbacivanje religije kod generacije »šestidesjatnika«, kao i raskid sa svakom verom, nije nikad dovedeno do kraja ma koliko daleko sezala njena radikalnost. Sudeći po tvrdokornoj veri u pravednost svoje stvari, za nihiliste bi se moglo reći da su, bez obzira na svoj principijelno negatorski stav, ostali u okviru tradicije na čijim su temeljima izrasli. Prirodne nauke plus katehizis stvorile su generaciju *sekularizovanih pravoslavaca*, ako bi se u obliku formule mogao izraziti ovaj čudan spoj različitosti.¹⁷ Pogrešno bi bilo smatrati da nihilistima ništa nije bilo sveto. Istina, za razliku od generacije očeva iz četrdesetih, kojoj je oduševljenje nemačkim romantizmom i francuskim socijalnim utopizmom¹⁸ potpomoglo da učeno izrazi neslaganje s temeljnim vrednostima autokratije i tradicije, nihilisti su, nadoknađujući nedostatak obrazovanja entuzijammom, objavili rat ne samo tradiciji nego i naprednim ljudima iz četrdesetih. Ipak, od pet temeljnih principa nihilizma bar dva su pozitivna:

- absolutni *individualizam*, tj. »negacija u ime individualne slobode protiv svih od društva, familije i religije nametnutih dužnosti«,¹⁹ iz čega proizlazi
- *vera u moć razuma* i prirodnih nauka,
- *negiranje konvencionalnog morala*,
- *odbacivanje religije*,
- *žensko pitanje*,
- objedinjenje navedenih svojstava u *novi stil života*.

Reč-dve o svakom posebno. Zahtev za afirmacijom ličnosti-pojedinca, a ne društvene grupe, klase, naroda ili čovečanstva učinio je, između ostalog, da nihilizam ostane nepolitički pokret. Nihilisti nisu formirali partiju, već su, kao generacija, tražili društvenu afirmaciju putem visokog obrazovanja u kojem su videli kanal za socijalnu promociju. Vera u univerzitet kao generator na-

¹⁷ Bilo bi zanimljivo istražiti vezu između radikalnosti i religioznosti kod radikalnih društvenih pokreta, jer mi se čini da je ona toliko složena da predstavlja još jednu, možda ne samo rusku, specifičnost. Stepnjak-Kravčinski je socijalizam nazvao »jevanđeljem današnjeg veka«. Ne samo kod levih terorista iz sedamdesetih, nego i kod socijaldemokrata boljševičke orijentacije, može se naći očit spoj religioznosti i revolucionarnosti. I nije čudno što je među uglednim teolozima i filozofima religije bilo bivših marksista — najpoznatiji su S. L. Frank, N. A. Berdjajev i S. N. Bulgakov, koji je napisao brošuricu pod naslovom »Karl Marks kao religiozni tip«. O prebezima istog tipa a različitog redosleda — iz pravoslavlja u revolucionarni pokret — za potkrepljenje teze o njihovoj srodnosti dovoljan je letimičan pogled na pristupačne biografije ruskih revolucionara.

¹⁸ Bez vesternizacije ruske društvene misli nezamislivi su emancipatorski pokreti ne samo u XIX nego i u XX veku. Temu o Rusiji i Evropi Berdjajev je na 221. stranici pomenute knjige nazvao osnovnom temom ruske svesti XIX veka.

¹⁹ Stepnjak, *Podzemna Rusija*, Moderna knjižnica, Zagreb 1913, 7. Buđenje pojedinačne svesti navodi filozofa Berdjajeva na zaključak: »Šezdesetih godina u Rusiji se otkriva 'društvo', formira se javno mnjenje« — N. Berdjajev, op. cit., 104.

pretka sezala je do dirljive pobožnosti, čak i do spremnosti da se dragovoljno pođe na stratište dokazujući da je Darwin u pravu. Zato je teško tvrditi da su nihilisti ateisti. Objavljivanje rata religiji značilo je ne toliko borbu protiv pravoslavlja kao jednog od temelja azijskog despotizma, već pokušaj uklanjanja prepreka koje stoje na putu afirmaciji razuma. Priznavanje ravnopravnosti žena među ovim mladim ikonoklastima bila je konzekvenca njihove naglašene individualnosti. Na prvom mestu nalazili su se slobodan izbor studija i slobodna ljubav. Bili su to veliki zahtevi za tadašnje prilike u Rusiji, pa su i rezultati ostali skromni. Ipak su nihilisti, za razliku od očeva iz četrdesetih, formirali svojevrsnu *kontrakulturu*. Čak su i životna pravila bila propisana tzv. kodeksom. Nema tu govora o konspirativnosti i pripremanju bilo kakvog prevrata, jer su nihilisti bili pobunjenici a ne revolucionari. Njihove težnje su, na kraju krajeva, afirmativne — potraga za mestom u društvu koje bi funkcioniralo na temelju razuma, obrazovanja i morala.

Premda se nihilistima u ovom tekstu bavim u onoj meri koliko u njima vidim pojavu inteligencije, potrebno je bar dotaknuti razlike među njima jer su one opredelile ne samo njihove životne puteve nego i budući društveni život u Rusiji Aleksandra II. Jedni su čvrsto verovali u spasonosnu moć seoskih komuna, drugi su prema selu pokazivali samo prezir jer su videli da je život seljaka prepun neznanja i predrasuda. U suštini, već tada je linija podele razgraničavala dva stava oko pitanja koje je nešto kasnije podelilo i rusku socijaldemokratiju: može li Rusija, naime, izbeći kapitalistički razvoj i uskočiti u socijalizam? Nihilisti, naravno, na kraju tunela nisu videli socijalizam, nego slobodu koja se, ipak, nazirala. Pored toga, podela na zapadnjake i slavjanofile kod njih je neprovediva, jer, kao što primećuje M. Confino, oni su bili ili i jedno i drugo ili ni jedno ni drugo.²⁰ Poslednja, možda najproblematičnija podela, razlikuje radikalne nesocijaliste od populistički orijentiranih nihilista, koji će početkom sedamdesetih godina XIX veka preći u dotad neviđenu društvenu akciju. Time već zalazimo u novo poglavlje istorije (ruske) inteligencije. Novo ne toliko po ljudima (deo nihilista priključio se narodnjacima) ili idejama, koliko po oblicima društvenog angažmana.

Godine 1866—67. popularnost nihilizma značajno opada. Uzroci su višestruki i teško je izdvojiti ono što je bilo presudno, ali je sigurno da su godine učinile svoje: na univerzitetu je stasala generacija mladih ljudi koji su se s 25—26 godina raspršili po Rusiji. Pojedinačne biografije veoma su šarolike: od onih koji su započeli karijeru kao seoski lekari, do onih koji su odabrali konspiraciju urbanog podzemlja. Odlazak iz studentskih klupa bio je proprćen i zamenom vere u nauku verom u optimističku teoriju istorije. Upravo krajem šezdesetih godina termin inteligencija ulazi u širu upotrebu. Početkom sedamdesetih, pod izvesnim uplivom zapadnoevropske revolucionarne propagande, niz mladih ljudi, među kojima je bilo sinova i kćeri visokog plemstva,²¹ uviđa nedovoljnost širenja propagande u gradovima. Tek u leto 1874. godine, mada je pojedinačnih primera bilo i ranijih godina, kulminirao je pokret koji će u istoriji biti zabeležen kao *ruski populizam*.²² Ovdje me zanimaju samo oni

²⁰ M. Confino, op. cit., 130.

²¹ Da spomenem samo Sofiju Perovsku iz čuvene familije Razumovski i kneza Kropotkina.

²² Kod nas se on različito prevodi: kao pokret »u narod!«, »ići u narod«, »ulazak u narod«, »zalaziti u narod« i tome slično. Predlažem još jednu varijantu prevoda — »hodočašće u narod«

njegovi aspekti, koji bacaju nešto svetla na relaciju inteligencija — narod. Prethodno ću samo napomenuti da su nihilisti iz šezdesetih, i narodnjaci ili populisti iz sedamdesetih, ako ne iste grane list, ono bar sa istog stabla. Među njima nema onih razlika koje su odvajale očeve iz četrdesetih od dece iz šezdesetih. Zato bi se čak, možda, moglo kazati da je reč o pojavi inteligencije koja se dogodila u dve manifestno različite faze: jedna šezdesetih, druga sedamdesetih godina. Preciznije, u pitanju je period između okvirno, 1855. i 1875. Čak i naziv pokreta — *hoždenie v narod* — ukazuje, čini mi se, na odvojenost inteligencije od naroda.²³ Jer, ako populisti odlaze, ili se spuštaju u narod, to u prvom redu znači da s narodom do tog trenutka nisu bili. Otuda je kod mnogih narodnjaka prisutan osećaj krivice i, istovremeno, strastvena želja za iskupljenjem: hiljade mladih ljudi, odričući se karijere i društvenog statusa, pohrlile su u unutrašnjost Rusije.²⁴ Mnogi od njih prekinuli su studije da bi vratili »dug narodu«. Jednim ukazom ruske vlade iz 1873. godine (o zabrani studiranja u inostranstvu), sva ruska mladež morala se vratiti u domovinu. Željni akcije i oni su se uključili u pokret. Iz idejnog prtljaga s kojim su populisti pošli u narod provirivale su ideje ljudi za koje se ne može reći da su svi bili populisti. Tu, u prvom redu, mislim na Hercena, Bakunjinu, Černiševskog, Stepnjaka, Kropotkina, Mihajlovskog i Lavrova — možda upravo navedenim redosledom. Marxovih ideja tamo nije bilo, ali se preko Hercena i drugih mogao prepoznati Proudhon. U suštini, pokret ništa novo nije smislio osim što je staro pokušao provesti u život. Sadržavao je dva međusobno povezana cilja: *društvenu jednakost i socijalnu pravdu*. U redovima populista prepoznajemo i apostole socijalne revolucije. Neposredni odjek pariske komune oživeo je nade zatomljene dugo nakon 1848. godine, kada su nemiri najavili socijalnu revoluciju a događaji inaugurirali političku revoluciju. Ti akademci, pred ili s diplomom, videli su u seljacima rođene socijaliste. Propaganda je bila osnovno sredstvo kojim je trebalo razbuktati navodno urođene sklonosti kod običnih seljaka. Fanatična predanost populista ideji pravde i njihova spremnost da se bespogovorno žrtvuju pokretu pre ukazuje na *osobine verskog pokreta*. To ne krije ni Stepnjak-Kravčinski.²⁵ Uz upozorenje o postojanju izvesnih odstupanja, moglo bi se reći da je na delu bila *religija čovekoljublja*, a ne religija revolucije. Isto tako, *duh populizma je pre evolucionari nego revolucionaran*. Uticaj Nečajeva i Tkačeva na hodočasnike u narod bio je neznatan.²⁶ Opšir-

²³ Tema inteligencija-narod postala je neizbežna u raspravama o socijalizmu. Na nju su se vraćali ruski socijaldemokrati, liberali, monarhisti, maksimalisti, anarhisti, eseri, hrišćanski socijalisti kao i mnogi politički nesvrstani pojedinci. Čak je i pesnik Aleksandar Blok objavio esej pod naslovom »Narod i inteligencija«, u kojem je, između ostalog, zapisao: »... ponekiput sumnjam u to, ali izgleda da je to zaista tako, tj. postoje zaista ne samo dva pojma, nego i dve realnosti: narod i inteligencija; sto pedeset miliona s jedne strane i nekoliko stotina hiljada — s druge; ljudi koji se uzajamno ne razumeju u najglavnijem« — A. A. Blok, *Ni snovi ni java*, SKZ, Beograd 1959, 133.

²⁴ Poznati *Enciklopedičeski slovar*, F. A. Brokgauza i I. A. Efrona, XX tom, S. Peterburg 1897, na strani 586. za pojam »narodničestvo« utvrđuje da »nema preciznog značenja«.

²⁵ Stepnjak, *nav. izvor*, str. 21. Osećaj pripadnosti posebnom redu potkrepljivan je i stalnom tajnom policijskom kontrolom. U očima policajaca i doušnika znakovi političke sumnjivosti kod mladih ljudi viđeni su i u banalnostima poput vrste kačketa, naočara i sl. Kropotkin, pišući o čestim pretresima studentskih stanova, navodi dobroćudnu primedbu jednog svog prijatelja upućenu žandarmerijskom oficiru: »A što vi svaki put preturate sve knjige kad nas pretresate? Bolje da napravite spisak, pa dodite svaki mesec da proverite jesu li sve na broju i ima li novih« — P. Kropotkin, *Zapisi jednog revolucionara*, Mladost, Beograd 1984, 174.

²⁶ J. Billington navodi interesantan podatak o postojanju jedne ukrajinske grupe populista koja je sebe nazvala »Amerikancima« da bi i imenom naglasila svoj zahtev za uvođenje decentralizirane federacije američkog tipa. — J. Billington, *op. cit.*, 392.

nije o ruskom populizmu, svojevrsnom kenozisu XIX veka, piše niz autora,²⁷ a na ovom mestu, držeći se zadane teme, ukazaću samo na njegove rezultate.

U celini, i pored pojedinačnih uspeha, pokret narodnjaka doživeo je neuspeh. Masovna hapšenja misionara-propagandista potpomognuta su i denuncijacijama samih seljaka. »Rođeni socijalisti« su pokazali nerazumevanje za socijalističke propagatore: »Semidesjatnici« su prihvatani s odobravanjem samo kada su govorili protiv okrutnosti činovnika i spahija. Ideja socijalne pravde i jednakosti za seljake je bila apstraktna, a socijalizam potpuno nerazumljiv. Kraha je bio potpun i samo je ilustrirao ponor između inteligencije i naroda. Poraženi populisti izvlače pouku: narod je nespreman!²⁸ Zato valja živeti među seljacima i pomagati im ne samo poučavajući ih. Ali val represije, koji je kulminirao procesima koji su bili zamišljeni da zastraše i one najneustrašivije, nije ostavljao vremena za prelaz na strategiju dugih staza. Suđenja su izazvala suprotan efekat od željenog: populistu su sudnice pretvorili u govornice i dobili podršku širih društvenih slojeva, čak i umerenih liberala koji su umesto o socijalnoj revoluciji sanjali o ustavu. Kod dela hodočasnika u narod, koji je ostao na slobodi, u drugoj polovini sedamdesetih godina teror zamenjuje propagandu. Jedan bivši marksista ovako će opisati donekle simplificiranu liniju promene: »Mekši tip 'idealiste' 40-ih godina zamenio je tvrdi tip 'realiste' 60-ih godina. Tako će, kasnije, mekši tip narodnjaka zameniti čvršći tip marksista, mekši tip menjševika — tvrdi tip boljševika.«²⁹

Nakon debakla iz sredine sedamdesetih, na ruskoj društvenoj sceni dugo će biti prisutni »lišenci«, suvišnih ljudi. »Plemići koji se kaju — to je čisto ruska pojava.«³⁰ Sa sutonom populizma menjaju se i glavne crte inteligencije. Tezu o padu idejnosti i porastu ukorenjenosti³¹ ne mogu ni prihvatiti ni odbaciti, jer je najpre treba dokazati »provlačenjem« sociologije intelektualaca kroz određeni fakticitet. Na izmaku stoleća doći će, osnivanjem partije socijalnih revolucionara, do oživljavanja populističkih ideja, ali to je već deo političke istorije a ne istorije inteligencije. Što se inteligencije tiče, nakon poraza pri pokušaju »ulaska u narod« i sistematskog proganjanja od strane carske policije, uz različitost društvenih uvjeta poslednje četvrtine prošlog kao i početka ovog veka, ona je, zadržavši dobro pamćenje, izgubila predašnji društveni značaj. U tom smislu je generacija nihilista i populista prva i jedina generacija inteligencije. Uprkos svemu tome, ne treba potcenjivati ulogu inteligencije u iniciranju i provođenju društvenih promena. Njenu ulogu, ne bez izvesnog preterivanja, ističe i M. Mejerson-Aksjonov navodeći da je teško izdvojiti neku drugu snagu, uz inteligenciju, koja je odigrala tako značajnu duhovnu i političku ulogu u društvenom životu Rusije druge polovine XIX i početka XX veka.³²

²⁷ Najupečatljivija je memoarska literatura u kojoj se ocrtavaju psihološke i moralne crte narodnjaka. Dva naslova stoje iznad svih: Kropotkinovi *Zapisi* i Stepnjakova *Podzemna Rusija*

²⁸ Zelimir Zilnik spada u generaciju koja je morala dobro poznavati rusku istoriju i književnost. Pretpostavljam da su njegovi »populisti« iz »Ranih radova« režiserov ironični mig ruskim populistima o kojima je ovde reč.

²⁹ N. Berdjajev, *isto*, 107.

³⁰ *Ibidem*, 53.

³¹ E. Bogdanov, *op. cit.*, 174.

³² M. Mejerson-Aksenov, *op. cit.*, 89.

Osim nihilista i populista bilo je, razumljivo, mnoštvo mladih ljudi iz iste generacije koji su imali iste strateške ciljeve, ali nisu pristajali na taktiku »odmah i sve«. Institucija *zemstva* omogućila im je da služe narodu. Vlada Aleksandra II, u nizu građanskih reformi kojima je želela pridobiti jedan deo populacije, objavila je 1. januara 1864. zakon o zemstvu. Praktično, omogućena je lokalna samouprava u gotovo svim aspektima života. U kompetencije zemstva ulazilo je uređenje lokalnih funkcija — od održavanja cesta, preko organizacije školstva i zdravstva do raspisivanja poreza. Međutim, organizacija ove lokalne institucije varirala je od gubernije do gubernije, a vlada je brojnim restriktivnim intervencijama ograničavala samoupravu lokalnog stanovništva. Tako je vladinim zakonom iz 1879. god. omogućeno legalno eliminiranje članova zemstva koji su se gubernijskim vlastima učinili nepouzdanima. Ipak, ma koliko sužena, to je bila oaza delovanja za umerene ljude tog perioda.

Ruski naziv inteligencija prešao je u evropske jezike.³³ Sir Isaiah Berlin smatra da je, po istorijskim konzekvencama, fenomen ruske inteligencije »najveći pojedinačni doprinos Rusije socijalnim promenama u svetu«.³⁴ Tradicija vekovnog unižavanja pojedinca porodila je generaciju mladih ljudi kojoj je prvi zahtev bio, videli smo, afirmacija individualnosti. U sasvim različitoj duhovnoj tradiciji pojavljuje se i ulazi u javnu upotrebu termin *intelektualci*. Njegov nastanak vezan je za francuske društvene prilike s kraja prošlog stoleća. Podsetimo se, ukratko, kako je reč intelektualac napravila svoju karijeru. Francuski političar i novinar Georges Clemenceau, u svom listu *L'Aurore* od 14. januara 1898. godine, objavio je javni protest protiv toka i ishoda suđenja Alfredu Dreyfusu. Da je Clemenceau pisao samo u svoje ime i da naslov protesta nije bio »Manifeste des Intellectuels«, bilo bi to samo već davno zaboravljeno pojedinačno neslaganje sa sudskom zabludom, tj. izricanjem presude na osnovu sumnje. Međutim, »Manifest« su potpisali prvaci francuske društvene misli i književnosti, kao što su Anatole France, Marcel Proust, Charles Seignobos, Leon Blum i Emile Zola, koji je 13. januara iste godine u istom listu objavio, pod naslovom »J'accuse«, čuveno pismo predsedniku republike.³⁵ Od tada se termin intelektualci upotrebljava kao oznaka za novu društvenu grupu.

³³ Pogledao sam dve francuske enciklopedije. U jednoj je zabeleženo rusko poreklo termina za koji se, dalje, kaže da su tu »socijalnu kategoriju načinili intelektualci (u Rusiji u decenijama koje su prethodile revoluciji iz 1917.)« — *Dictionnaire Encyclopédique Quillet*, Librairie Aristide Quillet, Paris 1981, t. V, 3492.

Kod Laroussa je navedeno da je inteligencija »klasa intelektualaca, reformatora u carskoj Rusiji XIX veka« — *Grand Larousse Encyclopédique*, Librairie Larousse, Paris 1962, t. VI, 184. U *The Oxford English Dictionary*, Clarendon Press 1933. nema termina *intelligentsia*. *The New Encyclopaedia Britannica*, Micropaedia XV ed., The University of Chicago 1983, vol. 12, 376, navodi da je »inteligencija, u Rusiji krajem XIX veka, segment srednje klase prozet modernim obrazovanjem i zapadnim idejama i hronično nezadovoljan zaostalošću zemlje«. Kad sam kod engleskih izvora, da uzgred primetim da *intelligence*, osim klasičnog ima i niz drugih značenja, pa tako u vojnom i političkom žargonu označava špijunažu i kontrašpijunažu (*counterintelligence*).

³⁴ I. Berlin, *Russian Thinkers*, Penguin Books 1978, 116.

³⁵ Brilljantna uporedna analiza društvene uloge ruskih i francuskih pisaca XIX veka može se naći na stranicama pomenute Berlinove knjige. Ukratko, ovaj kod nas neopravdano zanezaren liberalni istoričar piše da su francuski književnici sebe smatrali »snabdevačima«. Njihovi proizvodi morali su biti dobri da bi bili uspešni. Za javnost pišćev privatni život nije bio značajno privlačniji od privatnog života krojača, na primer. Dijametralno suprotno tome, ruski književnici nisu mogli odvojiti privatno od javnog. Ideja potpune predanosti predstavlja na ruski način shvaćenu, iz romantizma nasledenu, ideju nedeljivosti integriteta individue. Dominacija ruskog realizma, koja se ispoljavala kao socijalni utilitarizam, prekinuta je, ne za sva vremena, estetizmom neoklasicista i simbolista devedesetih godina prošlog veka. V. opširnije u I. Berlin, op. cit., 127—31.

Već tada, na izmaku XIX veka, formirale su se neke crte intelektualaca koje se mogu nazvati konstantama. Oni ne istupaju za sebe niti u svoje ime.³⁶ Njihovi zahtevi za ispravljanjem nepravde i ostvarenjem društvene pravde motivirani su njihovim visokim *moralnim senzibilitetom*.³⁷ Stavljajući na kocku svoj društveni status, zaslužili su prerogativ nepomirljive »savesti društva«. I, nadalje, u očima čuvara poretka oni su, bez dileme, neprijatelji. Žestina kojom su napadani javni branitelji Dreyfusa svedoči i o iskrenom angažiranju njihovih protivnika u odbrani stečenih pozicija. U tom pogledu, najdalje je otišao izvesni Ferdinand Brunetière nazivajući intelektualcima ljude koji žive u laboratorijama i bibliotekama. Za njega su oni »najsmešniji ekscentrici našeg vremena«.³⁸

Zadržao sam se kod ovih značenja, koja su od početka opteretila pojam intelektualca, jer će ostati prisutna, nekad manje a nekad više, kroz čitav XX vek kad god se ta reč pomene. »Nijedna reč u savremenom političkom jeziku nije pokrenula takav kompleks emocijâ straha, nade, mržnje, zavisti, divljenja i prezira kao reč 'intelektualac'« — zaključuje Lewis Feuer.³⁹ S ovom napomenom vratimo se na ruski teren. Dvadesetih godina u Rusiji je bilo vrlo *bien vu* raspravljati o inteligenciji i društvu. Tada je i reč intelektualac (na ruskom *intelligent*) naširoko korištena, često u pejorativnom smislu. To nimalo ne iznenađuje jer je prva upotreba tog termina, koja je, istina, ostala u okvirima književnosti, akcentirala odvojenost obrazovanog pojedinca od mase. U ovom radu upravo nastojim pokazati kako je poznavanje prvih, izvornih značenja termina inteligencija i intelektualci, značajno za razumevanje svih kasnijih upotreba ovih termina. Ranije spominjani pisac Boborikin upotrebio je reč *intelligent* 1866. godine, da označi otuđenost obrazovanog čoveka od običnog naroda.⁴⁰ Osim golog podatka, čija se verodostojnost, uostalom, može dovesti u pitanje,⁴¹ veoma je interesantno da su Boborikinovi savremenici iz njegovog imena izveli glagol »boborikat«, sa značenjem: brbljati, blebetati, čavr-

³⁶ Ili, kako u svom aforističnom stilu kaže Đ. Sušnjić: »(Intelektualci) pišu sve moguće programe, ali nemaju svog vlastitog« — *Cvetovi i tla*, 253.

³⁷ Premda sam se odrekao bavljenja definicijama, u korist opisivanja prvobitnih značenja s kojima su se rodile sociološke kategorije inteligencija i intelektualci uz respektiranje društvene pozadine iz vremena njihovog nastanka, ovdje ću samo prigodno spomenuti tri srodna određenja intelektualaca.

Rudi Supek: »Često se inteligencija uzima u širem smislu, pa tada obuhvaća sve ljude sa višim ili akademskim obrazovanjem, ali bitnu ulogu inteligencije pogađa ona definicija, koja ističe *autonomiju* intelektualaca . . .« — Marxov individualizam i uloga inteligencije, u zborniku *Inteligencija i moderno društvo*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb 1986, 18.

Ivan Kuvačić: » . . . u skladu sa humanističkom tradicijom od Sokrata do naših dana, termin intelektualci valja ograničiti na manje grupe kritički orijentiranih pojedinaca kojima je svojstven osjećaj ljudske odgovornosti i ličnog rizika« — *Obuzdana utopija*, Naprijed, Zagreb 1986, 75.

Đuro Sušnjić: »I ja odvajam istinske intelektualce od lažnih intelektualaca, razlikujući *dva idealna tipa* — intelektualce i inteligenciju (pseudointelektualce) . . . ; prvi žive za ideje a drugi od ideja« — op. cit., 261.

Naveo sam ove definicije jer u inzistiranju njihovih autora na oštrom razlikovanju pravih od lažnih intelektualaca i naglašavanju *moralnih svojstava intelektualaca* vidim ne toliko sužavanje značenja ovih termina koliko ogledalo društvenih prilika koje su pripomogle u radanju upravo ovakvih definicija.

³⁸ U »Revue des Deux Mondes« publicirao je niz tekstova u kojima napada potpisnike »Manifesta«. O tome šire Lewis S. Feuer, *The Political Linguistics of 'Intellectual': 1898—1918*, *Slavic Review*, Chicago 1979, vol. 38, № 1, 157—84. Koristio sam i VII tom *Encyclopaedie Britannice*, XIV ed., 1929, 661—62.

³⁹ L. Feuer, op. cit., 261.

⁴⁰ Opširnije kod J. Billingtona, op. cit., 388, 749.

⁴¹ Autorsko pravo na termin *intelligent* Boborikin potvrđuje u jednom predavanju iz 1904. u kojem spominje samo godinu, ali ne i naziv dela. Billington je bezuspešno pokušao ući u trag originalnom izvoru iz 1866. — J. Billington, *ibid.*, 749.

ljati.⁴² O tome kako premostiti osećaj otuđenosti kod inteligencije piše zbornik »Vehi« (»Putokazi«) 1909. godine, koji je potom ponovo publiciran u nekoliko navrata. Sam zbornik ne bi bio toliko značajan da njegovi autori nisu bili bivši marksisti i da nije inteligenciji pružao neku vrstu programskih uputstava za javno delovanje. Zato su se u žestoku raspravu uključili, pored konstitucionalnih demokrata i socijalnih revolucionara, i socijaldemokrati.⁴³ Debata, koju je ovaj zbornik samo pokrenuo, oštro će razdvojiti i do krajnjih granica čak polarizirati različite društvene snage obrazovane Rusije. Jedna od tih grupacija, tada svakako ne i najuticajnija, naći će se u situaciji da, u skladu sa svojom doktrinom, izvrši prevrat oktobra 1917.; da u borbi za vlast eliminira dojučerašnje saveznike; da u toku građanskog rata udesi pazar s nasleđenim balastom stare inteligencije, nudeći joj posebne privilegije; da taktikom kombiniranja »knuta i prjanika« privoli deo buržoaske inteligencije na službu u sovjetskim ustanovama; da u skladu s tim, u tako zaostaloj zemlji kao što je tada bila Sovjetska Rusija, samo u jednom danu protera 160 »najaktivnijih buržoaskih ideologa«, među kojima su bili najugledniji matematičari, biolozi, ekonomisti, filozofi i drugi; da nakon toga pokuša masovno obrazovanje »crvenih specijalista«; da već u drugoj polovini dvadesetih godina formira »šarašku«, tipično sovjetsku instituciju koja znači masovno hapšenje ljudi koji su diplome stekli pre revolucije i raspoređivanje u logore na rad po njihovim strukama; da, konačno, krajem 1931. godine Staljinovom instrukcijom ukine razliku između stare, buržoaske inteligencije i »crvenih specijalista« i objavi nastanak jedinstvene, besklasne »sovjetske inteligencije«. Reč je o iskustvu koje, s obzirom da je bilo nadahnjujuće a ponekad i obavezujuće za kasnije socijalističke revolucije, zaslužuje znatno više prostora od ovih nekoliko redaka.

⁴² Ibidem.

⁴³ Lenjin je »Vehi« nazvao »enciklopedijom liberalnog otpadništva«. Današnji sovjetolozi u »Vehima« vide »cvet ruske kulture« iz perioda tzv. duhovne renesanse.

ANDREJA STOJKOVIĆ

How it started. On Russian Intelligentsia and French Intellectuals

Knowledge about the origin of intelligentsia as a social group is important for the understanding of the relation between society and the intelligentsia. The author finds its roots in the generation of nihilists and populists of the 1860s' in Russia. As well as emphasising certain peculiarities which make the intelligentsia a unique Russian phenomenon the author finds some »archetypal structures« within it. It is essential to develop a critical sociology which would confront the apologetic treatment of intelligentsia. In this sense the author analyses a voluntaristic claim for a radical break with the intellectual inheritance. Moral sensitiveness, publicity, oppositional political convictions are some of the common characteristics of Russian intelligentsia and French intellectuals. Instead of developing a definition of these concepts the author tries to systematize the difficulties arising from such an attempt.